

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/88/62-67>

Rəvan İsparov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
revan.isparov444@gmail.com

MÜASİR DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə “İnsan Haqları, Ədalət, Konstitusiyaya” başlığı altında “ətraf mühitdə yaşamaq hüququ” üzərində dayanmaq, bu hüququn konstitusiyaya mövqeyini qiymətləndirmək və mövcud konstitusiyaya müzakirələrindəki məsələlərə qısaca toxunmaq istərdim. İlk növbədə qeyd etmək istərdim ki, “insan hüquqları” müzakirələri ümumiyyətlə bu tərifin kontekstində aparılır.

Şübhəsiz ki, belə bir müzakirə zəruridir və bu sahədə hüquq sistemimizdəki çatışmazlıqlar müasir ehtiyaclar nəzərə alınmaqla aradan qaldırılmalıdır. Tənqid etdiyim şey, insan haqlarını “təqsirləndirilənlərin hüquqları” ölçüsü ilə məhdudlaşdıran müzakirənin dayazlığıdır. Unudulmamalıdır ki, insan hüquqlarının da inkişafı və düzgün həyata keçirilməsi üçün əlverişli bir mühit yaradılmalıdır.

Açar sözlər: insan hüquqları, ətraf mühit, hüquqi ölçü, konstitusiyaya, hüquqi təsbit

Rəvan İsparov
Baku State University
master student
revan.isparov444@gmail.com

Environmental security problems in the modern world and in Azerbaijan

Abstract

In this article, under the heading “Human Rights, Justice, Constitution”, I would like to focus on the “right to live in the environment”, evaluate the constitutional position of this right and briefly touch upon the issues in the current constitutional debate.

First of all, I would like to note that discussions on “human rights” are not conducted in the context of this definition at all. Undoubtedly, such a discussion is necessary, and the shortcomings of our legal system in this area must be addressed, taking into account modern needs. What I criticize is the shallowness of the debate, which limits human rights to the “rights of the accused.” It should not be forgotten that a favorable environment must be created for the development and proper implementation of human rights.

Keywords: human rights, environment, legal dimension, constitution, legal establishment

Giriş

Son illərdə ekoloji hüququn inkişafı və ekoloji dəyərlərə hüquqi zəmanət verilməsinin nümunələrinin yayılması ilə ətraf mühit, insan hüquqları fəlsəfəsi və üçüncü nəsil insan çərçivəsində qəbul edilən ətraf mühit haqqı mövzusunda müzakirələr illərdir geniş vüsət almışdır. Bunların içərisində ətraf mühit hüququ və ya həmrəylik hüquqları daha çox ön plana çıxır.

UNESCO tərəfindən insan hüququ olaraq qəbul edilən ətraf mühit hüququ üçüncü nəsil insan hüquqları siyahısına əlavə edilmişdir. Sülh hüququ, inkişaf hüququ, bəşəriyyətin ortaq irsindən faydalanmaq hüququ ilə birlikdə qiymətləndirilir. Bu baxımdan seçdiyimiz mövzu müasir dövrümüz üçün olduqca aktualdır.

Ətraf mühit hüququ, ən əsas insan hüququ olan yaşamaq və insan olmaq hüququnun bir uzantısıdır. Bu baxımdan ətraf mühit hüququ, sağlam və balanslı bir şəkildə yaşamaq haqqını və ya insani həyat şərtlərini təhdid edən hər cür ekoloji problemlərə müqavimət göstərməyi və tələb etməyi əhatə edir (David, James, 2018: 319). Tələb etmək hüququ dövlətin hüquqi şəxsinə qarşı irəli sürülsə də, hüququn subyekti olan şəxsə bəzi vəzifələr də qoyur.

Fikrimizcə, ətraf mühit hüququnun həyata keçirilməsində dövlətdən “müsbət hərəkət” gözlənilsə də, “fiziki şəxslər” və “özlü hüquqi şəxslər” də dövlət kimi məsuliyyət daşıyırlar. Bütün bu elementlərin birgə səyləri və məsuliyyətləri ilə reallaşması gözlənilən ətraf mühit hüququ bu səbəbdən Həmrəylik Haqları adı altında təsnif edilir.

Sağlam və balanslaşdırılmış bir mühitdə yaşamaq hüququ olan fərd, belə bir mühitdən faydalanmaq üçün onu qorumaq, inkişaf etdirmək və idarə etməkdən də məsuldur. Burada məqsəd, bütün vətəndaşların ekoloji hüquqlarını həyata keçirə biləcəyi bir mühit hazırlamaq və qorumaqdır (2). Başqa sözlə desək, bütün insan hüquqları üçün ən əhəmiyyətli məhdudiyət təbiətin qoyduğu məhdudiyətlərdir.

Fikrimizcə, ətraf mühit hüququnun başqa bir fərqli xüsusiyyəti, faydalananların tək-cə bugünkü nəsillər olmamasıdır. Ətraf mühit hüququ indiki kimi gələcək nəsilləri də narahat edir. Gələcək nəsillər də ətraf mühit hüququna tabe olduqları zaman, bugünkü nəsillərin ən əhəmiyyətli borcu yaşanacaq bir mühiti gələcək nəsillərə təhvil verməkdir.

Bundan əlavə, Konstitusiyanın 78-ci maddəsində aşağıdakı müddəə var: “Hər kəs ətraf mühiti qorunmalıdır”. Hər kəs bu prosesdə ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurur. Sağlam ətraf mühit hüququndan başqa, hər kəs ətraf mühiti qorumaq məsuliyyətinə malikdir. Ətraf mühiti qorumaq və ona qayğı göstərmək hər kəsin mənəvi borcudur (3).

Sağlam bir mühitdə yaşamaq hüququ insanın əsas hüququdur. Sağlam mühit hüququ ilk dəfə 1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Stokholm Ətraf Mühit Konfransında müzakirə edilmişdir. Hökumətlərarası işçi qrupu iclasa hazırlıq olaraq Ətraf Mühit Bəyannaməsinin ilk layihəsinə aşağıdakı qaydanı daxil etməyi təklif etmişdir: “Təhlükəsiz və sağlam bir mühit hüququ, yaşamaq hüququ da daxil olmaqla, əsas insan hüquqlarından biridir” (4).

İnsanın ən vacib haqqı yaşamaq haqqıdır. Bu hüquq ümumbəşəri və məcburidir. Onsuz başqa hüquqlar mənasızdır, yəni yaşamaq haqqı yoxdursa, heç bir hüquq mövcud ola bilməz. Halbuki qanunla nəzərdə tutulmuş bəzi hallarda beynəlxalq hüquq müharibə vaxtı düşmən əsgərinin öldürülməsinə, yəni həyatdan məhrum edilməsinə icazə verir, digər hallarda isə yaşamaq hüququ ən qiymətli hüquqdur (4).

Ətraf mühit bu hüquqla sıx bağlıdır. Yəni insan sağlam mühitdə yaşamaq hüququndan istifadə edir. Hər kəs təbii bir mühitdə yaşamaq istəyir. Müasir dövrdə sağlamlıq hüququ bir-biri ilə sıx bağlıdır və dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Amerika qanunları, məsələn, bir çox ştatın qanununda “ana bətnində olsa belə, yaşamaq hüququnun qorunması lazım olduğunu” ifadə edir.

Araşdırmamızdan məlum olur ki, İngiltərədə aborta qadağa qoyaraq kilsə ana bətnində yaşamaq hüququnun da qorunması lazım olduğunu xəbərdar edir. Bu hüquqla yanaşı, hətta bəzi ölkələrin qanunlarında belə, yemək haqqı, sağlamlıq hüququ, düzgün yaşayış şəraiti, təhlükəsiz iş şəraiti və s. bu hüquqla sıx əlaqədə olduğu da qeyd edilir (2).

Amerika İnsan Haqları Konvensiyasında deyilir: “Hər kəs bu cür müdaxilə və hücumlara qarşı qanunun qorunması hüququna malikdir”. Hər kəsin fiziki və zehni sağlam olmaq hüququ vardır. Məsələn, Avropa Şurasına üzv olan ölkələr yalnız səhlənkarlığa səbəb olan və ya səhlənkarlıq üzündən ağır yaralananların məsuliyyətə cəlb oluna bilməsi ilə razılaşırlar. Bu cür hərəkətlərə beynəlxalq hüquqi qiymət verilməsini dəstəkləyirlər.

Dövlətlər, ümumilikdə, beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında, insan həyatı üçün ekoloji təhlükələrin qarşısının alınmasında və təsirindədir. Hər bir dövlət, eləcə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (Ətraf Mühitin Mühafizəsi Proqramı), təhdid və təhlükələri meydana gəlməzdən əvvəl müəyyən etmək üçün xüsusi müşahidə və erkən xəbərdarlıq sistemləri yaratmalıdır. Həyatı təhdid edən fəlakət haqqında məlumat alan ölkələr bu barədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına məlumat verməlidir (5).

Yaşamaq hüququ hər şeydən əvvəl iqtisadi maraqlardan və maddi qazandıqdan üstündür, buna görə də bütün bunlar insan həyatı üçün nəzərə alınmalıdır.

Dövlətlər və ya fiziki və ya hüquqi şəxslər ətraf mühitə ciddi ziyan vurduqları təqdirdə mülki və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacaqlar. Bu məsuliyyət ciddi bir məsuliyyətdir və qəsdən, səhlənkarlıqla icra edilməməlidir.

Fikrimizcə, sağlam ətraf mühit hüququ dövləti ətraf mühiti qorumağa məcbur edir. Buna görə də hər bir dövlət ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinə dair normativ hüquqi aktlar qəbul edir. Məsələn, Avropa Birliyi suyun keyfiyyəti haqqında yalnız 50-yə yaxın sənəd qəbul etmişdir.

Vətəndaşların sağlam mühitdə yaşamaq hüququ ətraf mühitin keyfiyyət standartlarını yaxşılaşdırmaq, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, qəzalara, təbii fəlakətlərin qarşısını almaq və ətraf mühiti qorumaq üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılmasına gətirib çıxarır (Əmir, 2018: 487). Ətrafdakı bütün hadisələr bir-biri ilə əlaqəlidir. İnsanlıq insanlığın yalnız kiçik bir hissəsidir.

Belə qənaətə gəlirik ki, insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas amil şüurun varlığıdır. Ancaq insan ağından sui istifadə edərək özünü və ətraf aləmi, bütün bəşəriyyəti təhlükəyə atır. İnsanlar nəinki özlərinə bioloji, həm də psixoloji təhlükə yaradırlar. Bu günlərdə həm özümüz üçün, həm də gələcək nəsillər üçün ətraf mühitə zərər vuraraq sağlam ətraf mühit haqqımızı pozuruq (Əmir, 2018: 487).

Atmosferdəki kimi suya və torpağa zərər veririk və onlardan yedikimiz üçün bədənimizə mənfi təsir edən və insan ölümünü sürətləndirən kimyəvi maddələr və bakterioloji maddələr bədənimizə daxil olur.

Odur ki, dünyada global problemlərin ikinci qrupu ətraf mühit məsələsidir. Son illərdə həddindən artıq çirklənmə patologiyasının artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, irsi xəstəliklərlə bağlı məsələlərin 50%-i ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlıdır (7).

Xüsusilə əhalinin 10-15%-i ruhi xəstəlikdən əziyyət çəkən böyük şəhərlərdə xəstəliyin quruluşu dəyişmişdir. Bütün bunlar ətraf mühitin pozulması ilə əlaqədardır.

Bu gün bəşəriyyətin üzləşdiyi əsas ekoloji problemlər bunlardır: iqlim dəyişikliyi, ozonun tükənməsi, turşu yağışları, çölləşmə, biomüxtəliflik təhlükəsi, əhalinin artması və s. Ümumiyyətlə, ətraf mühit, inkişaf, demokratiya və insan hüquqları XX əsrin sonlarına xasdır. Azərbaycan Respublikasının əsas ekoloji problemləri bunlardır (5):

- a) su mənbələrinin çirklənən su ilə çirklənməsi, habelə transsərhəd çirklənməyə məruz qalması;
- b) yaşayış məntəqələrinin yüksək keyfiyyətli su təchizatının aşağı səviyyəsi, istehlakçılara çatdırılmadan şirin suyun itirilməsi, kanalizasiya xətlərinin olmaması;
- c) sənaye müəssisələri və nəqliyyat vasitələri tərəfindən havanın çirklənməsi;
- d) münbit torpaqların deqradasiyası (eroziya, şoranlaşma və s.);
- e) təhlükəli tullantılar daxil olmaqla bərk sənaye və məişət tullantılarının idarə edilməsi;
- f) biomüxtəlifliyin incələşməsi;
- g) meşə ehtiyatlarının, faunanın, o cümlədən balıq ehtiyatlarının azalması.

Sağlam bir mühitdə yaşamaq üçün insan müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməlidir. Yəni bu, bizim haqqımız və borcumuzdur. Azərbaycan Respublikası bir sıra ekoloji qanunlar qəbul etmişdir. Məsələn, Ətraf Mühitin Mühafizəsi Qanunu, 8 İyun 1999-cu il Ətraf Mühitin Mühafizəsi Qanunu, 30 Dekabr 1997-ci il Radiasiya Təhlükəsizliyi Qanunu və 1992-ci il Təbiətin Mühafizəsi və Təbiətin İdarə Edilməsi Qanunu (2).

Təbiətin Qorunma Qanununa uyğun olaraq insan sağlamlığını ətraf mühitin mənfi təsirlərindən qorumaq üçün tədbirlər görmək vacibdir. Son 15 il ərzində ətraf mühitin mühafizəsi və sağlam mühit hüququ sahəsində beynəlxalq hüquq tədqiqatçıları və fəalları getdikcə beynəlxalq ekoloji hüququn aparıcı nümunəsi kimi insan hüquqlarına, habelə müstəqil hüquqi strategiyanın qorunmasına yönəlmişlər (1).

Beynəlxalq ekoloji qanunlardan və təşkilatlardan fərqli olaraq, insan hüquqları bütün beynəlxalq məhkəmələrdə və insan hüquqları komissiyalarında bu hüququn tərəfdarlarıdır və bu

məsələnin insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə həqiqətən mane ola biləcəyini sübut edir. Hətta ixtisaslaşmış hüquqşünaslar da bu işlə məşğul olurlar (Hüseynov, 2012: 368).

Beynəlxalq ekoloji hüququn inkişafına töhfə verirlər. Bu sahədə beynəlxalq və milli qeyri-hökumət təşkilatları çalışır. Beynəlxalq hüquqda ətraf mühitin qorunması, təmiz havanın, suyun, sabit bir hava sisteminin və ozon qatının ultrabənövşəyi şüalardan qorunması deməkdir (9).

Bu hüquqlar Afrika, Amerika, Latın Amerikası və təbii ki, Avropa ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın hüquq sistemlərində öz əksini tapmışdır. Bu məsələ hüquq sistemində də öz həllini tapmışdır. Ümumiyyətlə, bu gün ətraf mühit qanunvericiliyinin mövcud olması və bundan nə qədər faydalana biləcəyimiz olduqca vacibdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatına görə, təxminən 69 milyon uşaq, beş yaşın altında obezitet xəstəliyindən əziyyət çəkirlər (Əmir, 2018: 487).

Onların arasında alkaqola meyilli olanlar, narkotik vasitələrdən istifadə edənlər də az deyil.

Narkomaniya müasir dünyanın üzleşdiyi ən ciddi sosial problemlərdən biridir. Bu, cəmiyyətin mənəvi və etik dəyərlərinə dərin təsir göstərən, sosial-iqtisadi inkişafa mənfi təsir edən, insanların həyatını və sağlamlığını təhdid edən və cinayətkarlığın artmasına səbəb olan bir amildir (10).

Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət quruculuğunun bütün sahələrində aparılan islahatlar, ölkənin narkotik alveri və narkomaniyaya qarşı ümumi mübarizəsinin hərtərəfli inkişafına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 avqust 1996-cı il tarixli Fərmanı ilə bu sahədə dövlət siyasətinin əsasları müəyyən edilmiş, bu siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Narkotiklər və Qanunsuz Dövriyyəsi üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmış, dövlət orqanları və ictimai birliklər ərsəyə gətirilmişdir (Əmir, 2018: 487).

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və narkomaniya ilə mübarizə üçün təşkilati-hüquqi, institusional və digər tədbirlər görülür.

2013-2018-ci illər üçün “Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların müdafiəçiləri və narkotik vasitələrlə mübarizə üzrə Dövlət Proqramı”nın müvafiq maddələrinin icrası ilə əlaqədar Prezident tərəfindən təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təsdiqlənməsi 24 iyun 2013 -cü il tarixli qərar (12 iyul 2013) qəbul edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, narkotik vasitələrin və digər neqativ dərmanların yayılmasının qarşısının alınması Prezidentin 14 fevral 2014-cü ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”nda (bənd 2.4) öz əksini tapmışdır.

Mədəniyyət Nazirliyi və tabeliyində olan təşkilatlar, “2013-2018-ci illər üçün Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların prekursorları və narkotikləri ilə mübarizə üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası ilə əlaqədar olaraq əvvəlki hesabat dövrlərində olduğu kimi layihələr də həyata keçirmişlər.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onlardan əvvəlkilərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə üzrə 2013-2018-ci illər üçün dövlət proqramı 2018-ci ilin sonunda başa çatmışdır (7).

Bununla belə, insan fəlakətləri ilə mübarizə və nəticələrinin qarşısını almaq üçün maarifləndirmə işləri davam etdiriləcəkdir. Çünki bu, ilk növbədə, cəmiyyətin sağlamlığını, milli genofondunu qorumaq və ölkənin gələcəyini təmin etmək deməkdir.

Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev demişdir: “Siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır. Sağlam millət, sağlam cəmiyyət, əlbəttə ki, hər bir ölkənin inkişafı üçün çox vacibdir”.

Uşaqların sağlam şəkildə böyüməsi üçün bu və ya digər idmanla məşğul olmasını təmin etmək mütləqdir. Uşaqılıqdan bəri yemək vərdişləri, həyat boyu davam edən maraqlarda əhəmiyyətli rol oynayır (11). Hindistan əslində dünyanın ən çox uşaq olan ölkəsidir. Son statistikalar Hindistanda təxminən 440 milyon uşağın olduğunu göstərir. Hər il təxminən 27 milyon uşaq doğulur və hər il təxminən 2 milyon uşaq ölür.

Ölkəmiz dünya standartlarına görə normal immunizasiya nisbətində malikdir. 3 yaşınadək uşaqların 79%-də anemiya var. Yod səviyyəsinin aşağı olması uşaqların yarısından çoxunun öyrənmə qabiliyyətinə təsir göstərir (David, James, 2018: 319).

Hamımızın həyatını dəyişdirən anlar haqqında hekayələrimiz var və bu fikir Southampton Universitetində BHF tərəfindən maliyyələşdirilən yenilikçi bir tədqiqat layihəsinin əsasını təşkil edir. Bu tədqiqat layihəsinin təkə dünyada deyil, eynilə bizim ölkəmizdə də olduqca faydalı olacağını düşünürəm (13).

LifeLab, gənc yeniyetmələrə həyat tərzlərinin gələcək ürək sağlamlığına necə təsir göstərə biləcəyini göstərən xüsusi hazırlanmış bir təhsil laboratoriyasıdır.

Məqsəd, uşaqları valideyn olmadan əvvəl öyrətməkdir, çünki araşdırmalar qeyri - sağlam bir həyat tərzinin valideyn DNT-nə mənfi təsir etdiyini göstərir (14).

Professor Mark Hanson deyir: “Sağlamlıqlarına təsir etmək üçün uşaqların davranışlarını dəyişə biləcəyimizi düşünürük”. “Bu vacibdir, çünki onlar sabahın valideynləri olacaqlar. Onlara təhsil verməyə kömək edərək, onları daha sağlam bir həyat təzi keçirməyə və gələcək nəsillərə ötürməyə təşviq edə biləcəyimizi ümid edirik.

Ümid edirik ki, onları daha sağlam həyat təzi sürməyə və gələcək nəsillərə ötürməyə təşviq edə bilərik”.

Nəticə

Ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühit hüququ və ətraf mühitin qorunması anlayışı, bütün digər insan hüquqlarının həyata keçirilməsi kimi, mahiyyətcə demokratiya, demokratik iştirak problemidir.

Bəşəriyyətin bu gün əldə etdiyi sivilizasiya səviyyəsi və nailiyyətlər gələcək nəsillərin hesabına yaradılsa və yoxsulların sayı tədricən artarsa, heç bir iqtisadiyyat və ya iqtisadi sistem uğurlu hesab edilə bilməz. Günümüzün dominant mədəniyyəti “məhdudiyətsiz istehlak” anlayışına əsaslanır. Ətraf hərəkəti, bu hakim mədəniyyətə qarşı üsyan hərəkətidir.

Belə bir mədəniyyətin hakim olmasını təmin etməyin yolu onu istəməkdir. Demokratik ölkələrdə vətəndaşların istəklərini ifadə etmək üçün əsas vasitə seçkilərdir. Seçicilər “eko-seçicilər” şüuru ilə hərəkət edərək və “ekopolitik” yaradan partiyalara səs verərək eko-siyasətçilərin səsinə sahib olmalıdır. Sabah nə olacağı, bu gün ağılimızda olanlardan asılıdır.

Ədəbiyyat

1. David, H.A., James, S.A. (2018). Beynəlxalq Hüquq və Ətraf Mühit Siyasəti. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 319 s.
2. Hər kəsin fiziki və əqli sağlamlığın mümkün ən yüksək standartından faydalanmaq hüququ üzrə Xüsusi Məruzəçinin Hesabatı. (2018). 11 Avqust, A/63/263, s.15.
3. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. (2009). Bakı, 95 s.
5. 26 sentyabr 2016-cı ildə keçirilən ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”. 113 s.
6. Əmir, Ə.İ. (2018). Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları. Bakı, 487 s.
7. <https://aydinliq.az/cemiyyet/1143-saglam-qida-saglam-heyat-saglam-millet-saglam-cemiyyet-saglam-gelecek-vdeo.html> – Sağlam gelecek 2021.
8. Hüseyinov, L.H. (2012). Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 368 s.
9. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm - Intellectual property: protection and enforcement.
10. <https://youthfoundation.az/31359/?lang=en>. Sağlam nesil, sağlam gelecek 2021.
11. ÜST. (2016). Əqli sağlamlıq: Yeni anlayış, yeni ümid.
12. David, H.A., James, S.A. (2018). Beynəlxalq Hüquq və Ətraf Mühit Siyasəti. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 319 s.

13. ÜST. (2017). Gənclər arasında əqli sağlamlığın təşviqi – Gələcəyə İnvestisiya.
14. ÜST. (2018). Gənclər arasında əqli sağlamlığın təşviqi – Gələcəyə İnvestisiya.

Rəyçi: s.e.ü.f.d. Kərəm Məmmədov

Göndərildi: 12.12.2022

Qəbul edildi: 15.02.2023